

Пантелеймон Куліш як основоположник філософії етнокультури

В статті представлені основні напрямки культуротворчої діяльності видатного українського мислителя і культурника П. Куліша. Наголошується на філософському потенціалі творчої діяльності українського письменника в галузі дослідження етнокультури.

У світлі сучасних орієнтирів євроінтеграції та етнокультурного поступу України постать П. Куліша стає ще більш значущою, оскільки саме він був “першим європейцем в Україні і першим українцем у Європі”. Творча спадщина митця як носія національної культури стала тією об’єднуючою ланкою, яка, з одного боку, живила українську етнокультуру, а з іншого – спільноєвропейську. Інтелектуалізм та творчий потенціал культурницьких пошуків П. Куліша допомагав зробити рішучі кроки до піднесення української культури на щабель сучасної йому європейської. Багатогранність натури, надзвичайна обдарованість і копітка праця надали можливість Кулішеві проявити себе у різних сферах наукової та творчої діяльності.

Перші праці, звернені до постаті П. Куліша, з’явилися ще наприкінці ХІХ ст. Протягом тридцяти років після його смерті творча спадщина митця досліджувалася досить жваво. З’явилися праці Б. Грінченка, М. Грушевського, Д. Дорошенка, С. Єфремова, Є. Кирилюка, О. Маковея, В. Шенрока [8]. Але згодом ситуація у галузі вивчення спадщини українського митця значно погіршилася, роботи про нього стали поодинокими, а в певний час інтерес до творчості П. Куліша зовсім зникає. Це було пов’язано, як відомо, із визнанням письменника “буржуазним націоналістом”. З 1980-х рр. зацікавленість постаттю і світоглядом митця знову пожвавлюється, і вже в 1990-х рр. у світ виходять два томи Кулішевих

творів з передмовою Є. Нахліка, а у 2007 році за його авторством світ побачила перша в Україні синтетична монографія (у двох томах) про видатного українського літератора, історика, фольклориста, етнографа та громадсько-культурного діяча [8].

Поряд із вітчизняними дослідниками до студіювання творчості П. Куліша залучаються й зарубіжні науковці, такі як Ю. Бойко-Блохін, Г. Вібе, О. Федорук та інші.

Останнім часом в Україні значно зріс інтерес до творчої спадщини П. Куліша у молодих дослідників. Була захищена низка дисертаційних робіт: Г. Поперечної, А. Сініциної, В. Владимирової, К. Ісаєнко [9].

Глибоке осмислення П. Кулішем сутності української культури та окреслення шляхів її подальшого розвитку, враховуючи різноманітність її структурних специфікацій, потрапляє у площину етнокультурології, а точніше, у площину філософії етнокультури.

Філософія етнокультури в українському науковому дискурсі осмислюється у працях А. Бичка, І. Бондаревської, В. Горського, І. Дзюби, О. Кирилюка, С. Кримського, Д. Кучерюка, Л. Левчук, В. Личковаха, В. Мовчан, О. Оніщенко, Б. Парахонського, М. Поповича, М. Русина, Т. Чайки, Н. Чечель, М. Чмихова та інших знаних науковців[7].

Відповідно хрестоматійного визначення, представленого С. Гатальською, філософія культури є сукупністю актуальних і потенційних філософських засновків аналізу культури, концептуалізація сутності й значення культури як предмета особливого, специфічно-філософського розгляду і витлумачення [1]. Звідси, філософія етнокультури – це сукупність актуальних і потенційних філософських засновків аналізу етнокультури.

Використовуючи традиційні підходи до розуміння сутності філософії культури та етнокультури [10], сформулюємо більш детальне визначення. Філософія етнокультури, на наш погляд, розглядає етнокультуру у всій багатоманітності її структурних специфікацій „життєвого світу”, який обіймає все, що етнічна спільнота колективно створює: ментальність, спосіб

поведінки, суспільні установи, спосіб виробництва і побуту, мову, етносимволіку, міфи, ритуали, художню творчість. Слід додати, що етнокультура – культура етнічної спільноти, яка спілкується однією мовою, усвідомлюючи себе як спільноту, а також свої відмінності від інших людських етнічних утворень.

Спробуємо обґрунтувати доцільність тези про заснування, певною мірою, П. Кулішем основ філософії етнокультури.

Культурницька діяльність П. Куліша відіграла провідну роль у процесі слов'янського Відродження XIX ст. Просвітницькі ідеї митця (симпатика Кирило-Мефодіївського братства) у цьому ракурсі були досить прогресивними як на той час. Його думки щодо слов'янських культур взагалі є надзвичайно плідними. Вони мали культуротворче значення не тільки для сучасників митця, а є актуальними і в наш час, коли проблема нового Відродження слов'янських народів стає чи не найважливішою для них в умовах глобалізації світу.

Прикметною рисою ідеології слов'янського Відродження є народознавчий пафос гуманітарного знання і художньої творчості. Якщо порівняти слов'янську „весну народів” з класичним західноєвропейським Відродженням, то простежується наступна відмінність. Західноєвропейська культура з часів епохи Ренесансу мала на меті відродити античність в її класичних формах, а в центрі уваги слов'янського культурного руху з XIX ст. і до сьогодні постає народна культура та її місце в націєтворенні (фольклор, етнічна історія, мова народу).

Ідеї самоцінності кожного народу, кожної нації простежуються ще у Гердера, який, всупереч пізнішій гегелівській тезі про “неісторичність” окремих націй, визнавав важливу роль слов'янських народів в історії [2]. Німецький просвітник вважав, що біля початків етнонаціональної історії та мистецтва стоїть простий народ, а слов'янську народну поезію називав втіленням душі народу. За це Іван Франко називав Гердера “батьком слов'янофільства”.

Продовжувачем гердерівських ідей в Україні стає П. Куліш, надбання якого у цій сфері мають особливу привабливість і допомагають нам глибше зрозуміти сутність слов'янських культур в цілому, української зокрема. Він був не тільки дослідником славістичних ідей, а й їх творцем, людиною, яка все життя присвятила осмисленню й піднесенню слов'янських культур у контексті європейських. П. Куліш гостро відчував потребу в опануванні українським народом спільноєвропейської культури, але при збереженні своєї етнічної самобутності. У такий спосіб, письменник стає одним із „будителів” національної свідомості українців, „піонером” розбудови філософії та естетики етнокультури, яка на сьогодні відроджується в Україні [7].

Кулішева зацікавленість славістикою починається з відчуття власної приналежності до автохтонної східнослов'янської культури. Невипадково, що біографію Пантелеймона Куліша не обминуло таке явище у слов'янських культурах, як слов'янофільство, що на Україні позначилось виникненням у середині 1840-х років першого українського таємного політичного товариства – “Кирило-Мефодіївського братства”. Слов'янська тема розгорталася протягом майже всього його життя через глибоке опанування сутнісними основами української етнокультури.

Як і для просвітників, культура для Куліша – головна рушійна сила в процесі етногенезу, формуванні національної самосвідомості, індивідуального самовдосконалення. Провідними тут стають духовні цінності: віра, християнська злагода, довіра, любов.

П. Куліш прагнув створити нову духовно-психологічну атмосферу в українському суспільстві, яке катастрофічно втрачало етнокультурні основи суспільного життя під агресивним тиском російського самодержавства. Український мислитель-гуманіст усвідомлював, що ніяка збройна сила не здатна протистояти тоталітарному нівелюванню національного обличчя народу. Тому головним для нього стає заклик не до фізичної боротьби задля

збереження українського етносу, а досягнення цієї мети шляхом етнокультурного піднесення та плекання національного духу.

В центрі культурницьких пошуків митця стають гуманістичні ідеали Миру, Добра, Розуму, Братолюбства і Милосердя. Осмислюючи їх, Пантелеймон Куліш виходить на проблеми соціального насильства і дегуманізації людини, які криють в собі величезну небезпеку. Намагаючись з'ясувати причини негативних якостей сучасного йому суспільства і можливі шляхи їх подолання, письменник однозначно відкидає досить популярне тоді гасло революційної боротьби, яке, на його думку, призводить до втрати гуманістичних орієнтирів. П. Куліш взагалі вважає, що “сваволя озброєної темної юрби” становить найбільшу загрозу для розвитку культури. Він доходить висновку, що єдиний вихід з кризи – це подвижницька культуротворча діяльність, бо культурний поступ може відбуватися тільки мирним шляхом.

Для вирішення проблеми культурного поступу мислитель прагнув розв'язати суперечності між науково-технічною цивілізацією і “природним станом”, між столицею і хутором, культурою “верхньою” (елітарною) і культурою “нижньою” (народною). Він наполегливо шукав гармонії між людиною освіченою і людиною “природною”, часто-густо через синтез цінностей цивілізації і “природного стану”. Відстоюючи пріоритет національного саморозвитку, письменник наполягає на необхідності засвоєння вершинних здобутків загальнолюдської культури, що допоможе українському народові стати врівень з найрозвинутішими народами світу.

У “Хутірській філософії...” [4; 5], П. Куліш обстоює ідею “природної освіченості”, наголошуючи на тому, що саме природа, влаштована Божественною мудрістю, і є першою наставницею людини як в розумовому, так і в моральному розвитку. Тому навчання і виховання повинно не відривати людину від природного (етнокультурного) середовища, не принижувати в ній відчуття власної гідності шкідливим ідолопоклонством. Мета освіти – засівати в душі дітей зерна правди, мудрості, високої

моральності, наближати їх до пізнання найвищого закону життя, краси і любові, що існують у природі. Антиприродна цивілізація ж створює умови, в яких людина змушена перебувати в постійній напрузі та боротьбі, що веде до порушення людських взаємин, ігнорує або спотворює натуральну мораль і психологію, руйнує ознаки індивідуальності й неповторності людей. Отже, важливою тезою філософії етнокультури П. Куліша є акцент на збереженні неповторності української спільноти.

Перш за все мислитель наголошує на необхідності відновлення та збереження історично-природного духовного світу українського простолюдина. Він виступає за утвердження землеробської цивілізації, людинолюбних моральних понять, поширення етнокультури, яка б сприяла здоровому способу життя людини, що в сукупності символізує образ-концепт “Хутір”. Для П. Куліша хутір – осередок духу і серця української етнокультури не тільки у просторовому, а і в часовому вимірах. Він постає джерелом гармонійності українського світу. Своєю хутірською філософією український мислитель воскрешає у пам’яті свого народу, одвічну традицію життя за законами природи, за законом духовної волі людини, за законом правди. Через ствердження етнокультури і заперечення урбаністичної цивілізації П. Куліш приходять до проблеми збереження духу народу, що виражається в індивідуальності і неповторності його духовно-чуттєвої, естетичної культури.

Філософія етнокультури П. Куліша була достатньо чітко структурно організованою. Як видно з вищезазначеного, український мислитель, не зважаючи на суперечливість своїх поглядів, мав аргументоване уявлення про те, що треба робити і в якому напрямку йти до своєї омріяної мети. Відтак, для того, щоб зберегти етнокультуру, перш за все треба звернути увагу на мовне питання.

Особистий вклад у мовотворення як культуротворення підтверджує, що Пантелеймон Куліш ставився до проблем національної мови як людина, яка серцем і душею відчувала естетичні можливості української народної

мови, що є невичерпним джерелом для розвитку літературної мови в контексті етнокультури.

У “Нарисі історії словесності русько-української” П. Куліш викладає свій власний погляд на мовну ситуацію в Україні і окреслює можливі шляхи її покращення через інкультурацію. Розкриваючи сутність української народної мови, мислитель звертає увагу на естетичний потенціал, який закладений у кожній мові. Він складається з художньо-образної системи, різноманітних топосів та ідіом. Такий потенціал, на думку П. Куліша, є субстанціональною рисою, яка відрізняє одну мову від іншої.

Письменник, у своїх спробах розкрити сутність проблеми взаємовідношення мови і культури, постійно балансує між екзистенціально-естетичними поняттями “життя – смерть”. Мертва мова народжує “мертві вірші” та “мертву прозу”, що не мають в собі джерела краси і духовної сили, тому приречені на загибель. П. Куліш наділяє мертву мову алегоричними ознаками темноти, млявості, немочі, апатії, відсутності смаку. Українська ж літературна мова повинна бути живою, бо джерелом її розвитку, як уже відзначалося, є народний дух, краса артикуляції самосвідомості етносу. Маючи величезний духовний потенціал, етнокультура збагачує мову глибоким естетизмом, що відповідає “народному смаку”, і таким чином стає зрозумілим українському народові не на поверхневому, а на глибинному рівні – рівні національної самоідентифікації.

У контексті етнокультуротворчості мовно-естетична діяльність П. Куліша характеризується такими напрямками:

- ретельне вивчення традицій української народної мови (яку письменник, зокрема, вивчав у мандрах Україною);
- дослідження народнопоетичних мовних ресурсів (через знайомство з фольклорними матеріалами);
- окреслення завдань української інтелігенції щодо вирішення мовного питання;

- розробка української граматики, написання першого народного підручника “ГраMATка”, що стала енциклопедією народної етико-естетичної мудрості;
- перекладацька діяльність П. Куліша, як втілення його ідей щодо піднесення української мови на найвищий літературний щабель і донесення до народу рідною мовою найкращих скарбів європейського “красного письменства”;
- розробка методики перекладу, в якій чітко виражений художньо-естетичний критерій (прагнення якомога ближче, адекватніше і виразніше передати не лише текст, але й красу думок оригіналу);
- утвердження в українській літературі ідей вільного перекладу, з метою збереження духовної самобутності текстів, їх морально-естетичної цінності;
- здійснення перекладу Біблії, що за думкою митця, зробить плідну справу для розвитку української мови, культури, національної свідомості загалом;
- висвітлення мовно-естетичної проблематики в самій творчості (збірка “Дзвін” та ін.), що має значний культуротворчий потенціал.

Отже, ми можемо говорити про створення П. Кулішем концепції розвитку української мови, яка не може бути здійсненою без належного стану освіти в Україні. З цього приводу неабиякі зусилля П. Куліш спрямував на окреслення шляхів розвитку освіти, яку він розподіляє на декілька етапів [3]. Перший з них починається у ранньому дитинстві, коли головними вчителями є батьки. З менторською ноткою „несамовитий Куліш” дає поради щодо виховання та догляду немовлят та малих дітей, аж поки вони не підуть у школу. В школі основною постаттю стає вчитель, який повинен стати дітям як рідний батько. П. Куліш досить серйозно розмірковує над основними якостями вчителя, який повинен вибудовувати навчальний процес на основі етнокультурних цінностей. Тільки в такий спосіб, як ми вже зазначали, освіта буде плідною для подальшого розвитку етнокультури.

П. Куліш як митець, свою філософію етнокультури вміщує також і у дискурс мистецтва, яке є важливою культурною специфікацією. Проблематика художньої творчості розглядається у щільному зв'язку із етнокультурними особливостями українського мислення. Концептуальними домінантами мистецького дискурсу П. Куліша виступають поняття: “творчий процес”, “закони творчості”, “митець”, “поет”, “геніальність”, “натхнення”, “твір”, “дух”, “серце”, “моральність”, навколо яких мислитель розгортає свої естетико-культурні рефлексії.

Спрямовуючи увагу на творчий процес, Куліш тлумачить його як “явлення світові краси душі поета”. З цього випливає особливе ставлення до поета, його ролі в суспільстві. В дискурсі мистецтва особа митця у Куліша посідає головне місце, з яким пов'язаний і теоретичний вихід на естетичну проблему геніальності як особливого дару. П. Куліш неодноразово підкреслює суспільну необхідність існування поетів, що витікає із його розуміння “історичного життя духу творчості”, тісно пов'язаного із “народним Духом”. За приклад художнього вираження народного духу П. Куліш бере думи і доходить висновку, що наступний щабель розвитку цього духу належить освіченій верстві суспільства, яка свідомо продовжує життя народу, будучи спадкоємцем народного поетичного генія і не відриваючись від нього. До такої верстви письменник відносить Гомера, Вальтера Скотта, які були, на думку Куліша, геніальними продовжувачами народних традицій у мистецтві, пафосними виразниками субстанційного духу свого народу.

Таким “пророком” для України мріяв стати і він, чим, очевидно, частково пояснюються його рефлексії над проблемою геніальності. У зв'язку із нею увага мислителя повертається до поняття “талант”. Сам він тонко відчував талановитих людей і ставив за мету “не дати таланту вмерти”. Це було пов'язано із соціально-естетичним розумінням значення таланту, як того, що закарбувавшись у творчості, може послугувати загальнонаціональній вищій меті – піднесенню української етнокультури.

П. Куліш вважав, що повинен пройти певний час духовного дозрівання народу “під крилом благого миру” [4, с.463], і національного оформлення кожного народу, коли він (український народ) “...заявить перед світом право на духовне господарство поруч з іншими народами” [4, с.461]. Духовне дозрівання у свою чергу, може відбутися тільки за умови участі в ньому талановитих митців, що є носіями “духовного плоду”. Нагальною потребою для себе П. Куліш вважає необхідність вивчення і розробки парадоксу талановитості, що він успішно і робить у своїх критичних статтях: “Тригорій Квітка і його повісті”, “Чого стоїть Шевченко як поет народний” тощо.

Звідси походить окреслення П. Кулішем деяких детермінантних моментів для створення належного художнього твору. Вони починаються із застережень про небезпеку письменницької творчості в умовах, коли митець відривається від національного підґрунтя культурного спадку чи коли його твори стають незрозумілими українському народові. У такому випадку творча особистість приречена на забуття, яке, за думкою П. Куліша, завжди трагічне для справжнього творця, а тому національне почуття і вірність культурним традиціям, відданість рідному народові повинні бути головними позиціями у творчих орієнтирах. Разом із тим такого митця підстерігає не тільки забуття. Його хитання у творчому виборі, відхід від вірності етнокультурним традиціям у подальшому веде до самовідчуження від суспільних, національно-духовних інтересів, від оточуючих людей аж до повного стану самоізоляції. Такий стан є дуже небезпечним для митця, оскільки він втрачає зв'язок із народним культуротворчим духом. Відбувається руйнування художньої образності, із процесу її функціонування зникає необхідний елемент естетичного сприйняття публіки.

Продовжуючи розвивати проблему визначення талановитості поета та його духовного призначення, П. Куліш говорить про нерушимі “закони правди в душі усякого поета”. Духовно поет зростає тоді, коли підіймається спільний національний дух, і на перше місце виходять ідеї національної

самобутності, які прийдуться до “душі мирові” (з листа до В. Тарновського від 6 червня 1856 року).

Як бачимо, П. Куліш визначає майбутнє літератури у площині етнокультурного розвитку, ні в якому разі не виключаючи з нього усну народну творчість. Для нього дух української літератури витікає, насамперед, із народної естетики, бо, якщо відірвати її (літературу) від власного, народного коріння, вона не буде мати майбутнього.

Зупинившись на деяких аспектах культуротворчої діяльності П. Куліша, ми потрапили у предметну сферу філософії етнокультури, до сутнісного аналізу структурних специфікацій „життєвого світу”, до якого постійно звертався видатний український мислитель. В його спадщині наявними є окреслення перспектив розвитку української культури, в межах якої є необхідним вирішення проблем мови, освіти, художньої творчості, навіть життєвого простору, де зможе житися і підніматися українська етнокультурна. Простежується і спроба виявити, вивчити та систематизувати міфологічне підґрунтя української культури. Такий комплексний культуротворчий підхід дає підстави говорити про П. Куліша як основоположника філософії етнокультури, в основі якої лежав мирний культурницький поступ української нації. З цього приводу згадаємо слова Івана Пулюя, що були сказані на проводах свого друга в останню путь: „...Знаючи з історичного досвіду, як вставали упавши нації, заповідав ти українському світу, що дика сила викликає дику силу, а темрява темряву, так, певно, як любов множить любов, а наука піддержує науку. Ти заповідав, що не декрети та не писане право, а культура нищила і нищить рабство народів. Ти поставив наше національне знамено на високих баштах науки і гуманності... Ти закликав і збирав до купи українську розпорошену сім'ю до наслідування предківського рідного слова, до наслідування його скарбів правом науки і словесності...” [11, С.19].

ЛІТЕРАТУРА

1. Гатальська С. Філософія культури. – К.: Либідь, 2005. – С.12.
2. Гердер И. Идеи к философии истории человечества. – М.: Наука, 1977. – 703 с.
3. Куліш П. Виховання і наука // Куліш П. Твори: В 6-ти т. – Львів: Просвіта, 1910. – Т.6. – С. 551-565.
4. Куліш П. Григорій Квітка (Основ'яненко) і його повісті // Куліш П. Твори: В 6-ти т. – Львів: Просвіта, 1910. – Т.6. – С. 460-485.
5. Куліш П. Хутірська філософія і віддалена од світу поезія // Хроніка 2000. – К.: Довіра, 1992. – № 2. – С. 78-89.
6. Куліш П. Хутірська філософія і віддалена од світу поезія // Хроніка 2000. – К.: Довіра, 1993. – № 1-2(3-4). – С. 83-87; № 3-4(5-6). – С. 104-127; № 5(7). – С. 70-80; № 6(8). – С. 139-154.
7. Личковах В. Український Sacrum: світовідношення як святовідношення (кроскультурні горизонти філософії етнокультури) // Філософія етнокультури та морально-естетичні стратегії громадянського самовизначення: Збірник наук. статей / За ред. проф. В.А. Личковаха. – Чернігів: ЦНТІ, 2006. – С.13-21.
8. Нахлік Є.К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: У 2-х т./ НАН України. Львівське відділення інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка. Серія „Літературознавчі студії”. Вип. 11/12; Міжнародний фонд Пантелеймона Куліша. – К.: Український письменник, 2007. – Т.1: Життя П. Куліша: Наукова біографія. – 463 с.; Т.2: Світогляд і творчість П. Куліша – 462 с.
9. Пуліна В. Естетичні позиції в культуротворчості Пантелеймона Куліша. – Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.08 / Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка. – Київ, 2008. – 20 с.
10. Філософський енциклопедичний словник / За ред. В.І. Шинкарука. – К.: Ін-т філософії ім. Г.С.Сковороди, „Абрис”, 2002. – 742 с.

11.Шокало О.Провідник правди, або Добра вість од Пантелеймона //
Куліш П. Моє життя. – К.: Редакція журналу „український світ”, 2005.
– С.6-24.